

Запорізьке та донське козацтво: історіографія проблеми (XVIII – 40-ві рр. XIX ст.).

Катерина Гіря,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри економічної теорії
Донецького інституту міського господарства

У статті розглянуто історіографію взаємин запорозьких та донських козаків (кінець XV – початок XVIII ст.) у XVIII - 40-ві рр. XIX ст. Автор здійснила аналіз історіографічних джерел з вказаної проблеми. Простежено історичні умови розвитку історіографії зазначеної проблеми; показано негативний вплив офіційної політичної думки Росії того часу на її дослідження.

***Ключові слова:** запорізькі та донські козаки, історіографія, історіографічні джерела.*

The historiography of the relationship Zaporozhian and Don Cossacks (the end of XV – beginning of XVIII century) in XVIII – 40s of the XIX century is considered in the article. Analysis of historiographical sources of the given problem has been made by author. The historical conditions of development of the historiography of the problem are traced, the negative impact on its research of the Russia's official political thought of that time is shown.

***Keywords:** Zaporozhian and Don Cossacks, the historiography, historiographical sources.*

Стосунки українських та донських козаків (кінець XV – початок XVIII ст.) є важливою сторінкою спільної історії двох східнослов'янських народів. Однак, вивчення цієї важливої історичної проблеми ще далеко від завершення. При цьому глибина дослідженості теми в цілому та кожного її структурного компонента залишаються не з'ясованими. Виходячи з масштабності, довготривалості й геополітичного значення українсько-донських взаємин та з огляду на недостатню їх вивченість, є всі підстави говорити про необхідність аналізу здобутків дослідників різних епох, виявлення малодосліджених питань і визначення завдань у подальшому дослідженні проблеми. Цього вимагає і стан нинішніх відносин між українським та російським народами.

Дослідник-емігрант С. Сватиков висвітлив історичні обставини створення окремих історичних праць з проблеми [1], В. Кравченко висвітлив особливості історіографії зазначеного періоду [2], сучасний дослідник В. Брехуненко торкнувся питання, але не подав повної історіографічної картини [3, с. 38]. Історіографія зазначеної проблеми, а особливо початок формування наукового інтересу до проблеми стосунків між запорізькими та донськими козаками (XVIII - 40-ві рр. XIX ст.), залишається майже недослідженою.

Мета даної роботи – здійснити огляд історіографії взаємин запорізьких та донських козаків у XVIII - 40-ві рр. XIX ст.

Просвітницька культура, з якої починалося українське національне Відродження, принесла з собою нові уявлення про пізнавальні та ідейно-естетичні функції історичних знань. Історія перетворилася на вчительку життя для широких верств суспільства, невпинно розширюючи сферу свою практичного застосування. Одночасно відбувалася раціоналізація уявлень про історичний процес, вдосконалення дослідницького інструментарія історика

За словами В. Кравченка, який присвятив свій нарис українській історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII - середина XIX ст.), надетнічний або протонаціональний характер російської державності і культури наприкінці XVIII-на початку XIX ст. створював єдиний простір для російсько-українського зближення [2, с. 29], [4]. Цей процес знаходив додаткову підтримку у піднесенні почуття слов'янської єдності, що охопило усі без винятку слов'янські народи на початку їхнього національного Відродження. Для визначення історичної, культурної, релігійної та політичної спільності східнослов'янських народів відомий вчений-славіст, українець за походженням Ю. Венелін (Гуца) у першій третині XIX ст. застосував поняття "россизму" [5]. У основі його лежало загальноновизнане у другій половині XIX ст. уявлення про "російський народ" як незлитну і нероздільну єдність українців ("малоросов", „южан“), росіян („великоросов“, северян“), білорусів та їхніх регіональних різновидів.

Уперше проблема взаємин українських та донських козаків була порушена в історіографії вже ближче до середини XVIII ст., коли відомий російський історик німецького походження Г. Баєр завважив обопільну участь українських та донських козаків у облозі Азова 1637 р. [6, с. 97].

З джерел запорізької історії XVIII ст. маємо головне – «Историю о казаках запорожских» кн. С. Мишецького, яка з'явилася у середині XVIII ст. Автора її відряджено 1738 р. на Січ «для построения тога до оной крепостного укрепления» [7, с. 12], і пробув він там до 1740 р. Наслідком його спостережень і була «История о казаках запорожских, как онде издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии нене находятца», яку він написав «от инженерной команды», тобто за дорученням керівництва. Це історико-етнографічна праця, у якій було

дано опис топографії та географії Січі, життя і побуту запорожців. Твір зберігся у п'яти списках, усі списки – анонімні, і ім'я автора стало відоме через примітку Рігельмана [8, с. 138].

У 1760 р. у часописі «Ежемесячныя сочинения к пользе и увеселению служащих» було надруковано статтю російського історіографа, німця за походженням, Г. Міллера, під назвою «Известия о казаках запорожских» [7, с. 15]. Її автор зазначив у примітці, що в основу свого оповідання він поклав звістки, одержані від російського офіцера, що деякий час перебував між запорізьких козаків. Очевидно, Г. Міллер мав на увазі С. Мишецького. Ці відомості Міллер одержав від свого приятеля і приєднав до них ту інформацію, яку мав у себе.

Батько російської історіографії В. Татищев уперше в історіографії виводив низових донських козаків від п'ятитисячного загону запорожців, який під керівництвом князя М. Вишневецького ходив під Астрахань, а на зворотному шляху осів у пониззі Дону, заснувавши місто Черкаськ [9]. Інший ранній представник російської історіографії І. Болтін сприйняв точку зору В. Татищева про заснування м. Черкаська в пониззі Дону запорізькими козаками [10, с. 342-343].

Надалі проблема причетності українського етнічного елементу до формування донського козацтва в історіографії порушувалася неодноразово. Так, автор “Історії Русів” – історико- політичного твору кінця XVIII – початку XIX ст. – писав, що п'ять тисяч запорожців заснували місто Черкаськ, де, “оставшись они навсегда, жили первее без жен, по примеру Запорожцев, потом, приглася к себе Донских Казаков, в малом числе живших в своемъ городке, называвшемся Донским, на месте нынешняго Донского монастыря бывшем, соединились с ними и пережились, приняв все обычаи тех Казаков, и сделал город сей главным всему войску Донскому, от их и от приходящих к ним одноземцев знатно умножившемуся” [11, с. 23].

Автор «Истории или повествования о донских казаках...» [12], російський історик-аматор, генерал-майор у відставці О. Рігельман, як зазначається у передмові до його книги, користувався працями інших «російських та іноземних істориків, літописами, матеріалами, давніми дворцовими записками», матеріалами журналу Петра Великого. Сам О. Рігельман «доволі часу, по службі своїй, провів серед Донців, в усе вдивляючись, вслухаючись та вчитуючись» [12, с. 3]. Коли у 60-ті рр. XVIII ст. тодішнє Військо Донське постало перед очима майбутнього автора “Истории или повествования о донских казаках...” О. Рігельмана, подиву цього проникливого для свого часу дослідника не було меж: донські козаки відмовлялись визнавати себе етнічними росіянами. Те саме спостереже і через півтора століття інший уважний знавець історії Донського краю С. Сватиков (“казаки противопоставляли себя - донцов - россиянам, а Дон - Руси”) [1, с. 97].

«Кпиняць, - писав О. Рігельман, - неначе вони від якихось вільних людей, а надто від черкас і горських народів взялися і для того вважають себе природою не від московських людей і мислять тільки обрусівшими, живучи при Росії, а не російськими людьми, із такої їх уяви ніколи себе московськими людьми не називають; не люблять хто їх москалем назве і відповідають на те, що «я не москаль, але руський, і то за законом та вірою православною, а не за природою» [12, с. 7-8]. Дослідник розповсюдив точку зору В. Татищева на генезу донського козацтва загалом. Вважаючи добою появи донського козацтва середину XVI ст., він зазначив: «З цих часів і згаданим порядком донські козаки від українських черкаських козаків дійсно початок свій беруть на Дону, і перше місто своє вище Азова у 50-ти верстах на правому боці ріки Дону на острові за ім'ям колишнього свого міста Черкаси Черкаський побудували, а по ріці Дону донськими козаками називались, а не так, як вони про себе байкують» [12, с. 7-8].

Дійсно, проложивши шлях до Дону ще на початку століття, українське козацтво у середині 50-х рр. XVI ст., як свідчать джерела, нарощує тут свою присутність. Козаки вільно курсують у пониззі Дону. Так, у 1559 р. отамани Г. Слепецький та С. Висоцький разом зі своїми загонами ходили транзитом через тамтешні місця до Астрахані. Двічі бував тут Д. Вишневецький. Тісно була пов'язана з долішнім Доном діяльність ватаги М. Черкашенина. Отаман користувався незаперечним авторитетом серед донців. Його „служби” Івану IV донські козаки відносили до найзначніших заслуг донського козацтва перед Москвою [13, с. 86]. У 1570 р. на зворотньому шляху з-під Астрахані у пониззі Дону зупинився п'ятитисячний загін кн. М. Вишневецького, з чим пов'язується заснування містечка Черкаська – майбутньої столиці Війська Донського. Вплив українського козацтва на формування низової ланки донського козацтва засвідчує закорінення українського сліду у місцевій, відомій з XVI ст., топоніміці (містечко Черкаськ, Черкаські гори, що простягаються по правому берегу Дону від середньої течії до низу).

За даними О. Рігельмана, група запорожців, котра не бажала жити під п'ятою польських магнатів, в 1617 р. “пошла на житие к Дону и Северному Дону”, а після придушення селянсько-козацького повстання на Україні на чолі з Павлюком група учасників повстання була розселена “близ донских козаков по Северному Донцу и другим рекам” [12, с. 34, 45]. Згодом донські та українські козаки здійснювали спільні походи, брали участь у подіях московської Смути початку XVII ст., штурмували у 1637 р. Азов.

Українська дослідниця-емігрантка Н. Полонська-Василенко навела приклади, які свідчили, що Рігельман використав дані про Запоріжжя, наведені С. Мишецьким, а також додав до них відомості Г. Міллера. Рігельман використав також літописи Г. Граб'янки, Самовидця тощо [7, с. 16].

Друга половина 20-х - 40-ві рр. XIX ст. були пов'язані з глибокими змінами в житті Російської імперії. Імператор Микола I покінчив з

просвітницьким космополітизмом часів Катерини II та Олександра I. Російський імперський патріотизм, ідея величчя нації були підняті ним до рангу державної політики і стали найважливішими складовими частинами відомої формули, яка визначала собою зміст і напрями урядового курсу: «Самодержавство, православ'я, народність». Для національних регіонів, приєднаних до імперії у кінці XVIII – на початку XIX ст., це обернулося примусовою русифікацією. Популярності здобули ідеї майбутньої всеслов'янської єдності.

Внутрішній зміст культурного розвитку Російської імперії 20-40-х рр. XIX ст. визначала естетика романтизму, яка в цей час виразно домінувала над просвітницькою, одночасно зберігаючи з нею тісний зв'язок. Поряд з фольклоризмом, важливим чинником естетики романтизму став історизм. Увагу істориків привертало передусім найбільш яскраві, героїчні сторінки історії народу.

На цей час припадає перша спроба відійти від історіографічної традиції спрощеного перерахування найпомітніших споріднених рис українських та донських козаків і поглянути на українсько-донські стосунки ширше, яку здійснив В. Сухоруков. Його двотомник «Историческое описание земли Войска Донского» [14] було оприлюднено, на жаль, з понад тридцятирічним запізненням. У першій чверті XIX століття донському офіцеру В. Сухорукову, який мав університетську освіту, було доручено написати історію Донського війська. Йому надали помічників, кошти та можливість: був відкритий доступ до архівів Астрахані, Царицина, Ростова та ін. У період з 1822 по 1832 рр. В. Сухоруков написав «Статистическое описание Земли Донских казаков» [15, с. 156], зібрав історичні матеріали. Тоді ж він опублікував у «Московському телеграфі» та інших періодичних друкованих органах статті, у котрих ділився результатами своїх розвідок, висловлюючи думку, що залишки новгородців, як один з елементів, брали участь у створенні вільного козацтва. На думку В. Сухорукова, донське козацтво «сложилось первоначально из беглецов из разных российских, а больше всего украинских городов» [14, с. 12]. Хронологічні рамки генези донського козацтва він обмежував зламом XV-XVI ст. Однак, на відміну від А. Скальковського, вважав, що тільки ближче до середини XVI ст. відбулася певна консолідація козацьких ватаг [14, с. 18].

Без сумніву, що цінні висновки В. Сухорукова стали відомими. Слід зазначити, що В. Сухоруков працював над історією донського козацтва у часи Миколи I. Незадовго до початку досліджень В. Сухорукова на Дону почалося збудження національної козацької самосвідомості, яка поки що скромно обмежувалася прагненнями до відновлення тільки деяких історичних досягнень козацтва – військового кола та виборності військового отамана з козаків. Російський ж уряд вишукував засоби для знищення козацького самоврядування. Воскресіння ідей новгородської вільності, хоча б і в історичній праці, уявлялося російському урядові дуже небезпечним. В. Сухорукова заарештували, усі папери «до малейшого

клочка» були відібрані [15, с. 113]. Самого В. Сухорукова царська влада заслала в армію на Кавказ і назавжди позбавила можливості займатися будь-якими історичними дослідженнями. Історична праця В. Сухорукова вважалася безслідно втраченою. Згодом, у 1867 та 1872 рр., Донським Статистичним Комітетом були видані два томи "Исторического описания земли Войска Донского" [14].

Маючи на меті створити цілісний образ Донського краю з найдавніших часів, В. Сухоруков розглядав українсько-донські взаємини на тлі формування донської козащини, до чого не в останню чергу спонукала та багата інформація, що містилась у віднайдених джерелах з фондів московського Посольського приказу - цього компактного джерельного масиву. Насамперед, В. Сухоруков досить уважно зупинився на спільних бойових операціях донців та запорожців проти мусульманських сусідів, по можливості, звернув увагу на походження ватажків, не обминув того, з якого табору виходила ініціатива морського походу. Загалом спільні військові дії турецько-татарського напрямку кваліфікувалися ним як вимушений засіб самозахисту козацтва від зазіхань азовців і татар, водночас, як прояв прагнення козаків до збагачення ("грабеж на стороне і особливо у неприятелей, был для них вещь привычной" [14, с. 158]).

Паралельно з характеристикою бойового союзу Дону й Запоріжжя В. Сухоруков навів факти появи запорожців на Дону, слушно завваживши (хоча й без попереднього аналізу питання), що "достаточно небольшая часть их осталась здесь на проживание, больше приходили для участия в морских походах" [14, 157]. У загальних рисах дослідник вірно окреслив причини, що підживлювали потяг українських козаків до міграцій на Дон: "Отсутствие согласия с Польшей, притеснения, которые чинили там относительно запорожцев, были поводом к тому, что последние, покидая жилища свои, ватагами переходили на Дон" [14, с. 158]. Не випали з поля зору В. Сухорукова і наявні у використаних ним джерелах свідчення про конфлікти, що виникали поміж українськими та донськими козаками. Але при цьому відсутній аналіз причинно-наслідкових зв'язків.

Побіжно розглянуті українсько-донські взаємини початкових етапів Національно-визвольної війни. Лише підкреслено наміри Іслам-Гірея організувати спільно з запорожцями похід на Дон, вказано на дипломатичні контакти Б. Хмельницького з Військом Донським, на появу у серпні 1650 р. поблизу Дону українського загону на чолі з Д. Лисовцем [14, с. 187].

Оцінюючи політику Москви щодо українсько-донських стосунків, В. Сухоруков зробив односторонній висновок, що "российское правительство смотрело на это с неудовольствием и запрещало принимать запорожцев на территории Дона" [14, с. 313, 316.]. Про еволюцію курсу у 30-х рр. XVII ст., тим паче, про особливості московської лінії, у двотомнику не йдеться.

Загалом, вихід у світ "Исторического описания земли Войска Донского" став помітним кроком вперед у дослідженні стосунків українського та

Катерина Гіря

донського козацтва XVI-XVII ст. і, передовсім, у формуванні джерельної бази проблеми.

У 1834 р. була видана “История Донского войска” В. Броневського [16], яка не втратила своєї цінності і до сьогодні, з описом побуту і традицій донських козаків, з детальним викладом ходу Московського Земського Собору, зібраного у 1641 р. для вирішення питання – приймати чи ні від донських козаків здобуту ними турецьку фортецю Азов. У матеріалі праці є питання, широко висвітлені, котрі могли хвилювати тільки козака і такого, як В. Сухоруков. В. Броневський скористався «заарештованою» працею В. Сухорукова, відкинув неугодні російському урядові «небезпечні» місця та висновки, додавши свої зауваження, які перебували в гармонії з російськими політичними тенденціями. В. Броневський повністю ігнорував вплив українського та тюркського чинників на формування донського козацтва, вважаючи донських козаків “непосредственно российскими выходцами, которые не смешались ни с первоначальным населением Дона, ни с какими иноплеменцами” [16, с. 43].

В. Броневський навів факти перебування на Дону загону князя Д. Вишневецького, згадав про спільні дії запорожців та донців під Воронежем (1590), Азовом (1637), на морі (1628), а також, слідом за В. Татищевим та І. Болтіним вів мову про появу у 1570 р. 5 тис. українських козаків на Дону і заснування ними майбутньої донської столиці – м. Черкаська [16, С.55-57, 82]. Останній сюжет присутній у працях багатьох істориків, у тому числі М. Маркевича [17, с. 103].

В. Броневський детально описав такий фрагмент з історії українсько-донських взаємин: у 1636 р. 4 тис. українських козаків від утисків Польщі пробіралися до Персії, сподіваючись там оселитися. Але на Дону їх затримали: «Навіщо вам, брати, шукати далекого щастя? Ми маємо запасу доволі, візьмемо з вами Азов і будемо вільно ходити і на Сине море, і на Чорне море і там в один похід ми здобудемо зипунів більше, ніж ви зберете в Персії за десять років». Після цього випадку донці та запорожці почали готуватися до походу на Азов [16, с. 55-57, 82]. Згаданий сюжет містить і праця дослідника кінця XIX ст. К. Абази [18, с. 7].

Наприкінці 30-х - на початку 40-х рр. XIX ст. вже згаданим М. Маркевичем була створена нова синтетична праця з історії України [17], яка стала помітним явищем в історії вітчизняної культури. Автор вивчав не лише традиційні першоджерела, до яких належали твори козацьких літописців: Самовидця, Г. Граб'янки та їх численних послідовників та компіляторів, гетьманські статті й універсали, офіційні розпорядження урядів Росії та Речі Посполитої щодо України. Він був знайомий з такими важливими джерелами, які відносно недавно стали широко використовуватися російськими істориками: „Описанием Украины” Г. Боплана, описанням подорожі по Україні середини XVII ст. митрополита Макарія, українськими історичними піснями у виданнях М. Цертелєва, М. Максимовича, І. Срезневського та інших фольклористів. Використав М.

Маркевич і документальні зібрання Московського архіву Колегії іноземних справ [2, с. 243]. Утім, залучення М. Маркевичем великої кількості джерел не позбавило його працю від недоліків. До речі, історик проігнорував факт участі українських козаків у подіях Смути початку XVII ст.

Дослідник писав, що в 1559 р. Д. Вишневецький “с пятью тысячами легких воинов ходил на Дон, чтобы и с той стороны потревожить Тавриду. Там построил суда и поплыл к Азову, но только мог истребить на Ипсаре несколько сот Крымцев, пробиравшихся в Казань” [17, с. 42].

М. Маркевич звернув увагу на “Статті гетьмана Б. Хмельницького” (1654 р.), в яких говорилося: “Орда, если бы имела кинутися, тогда от Астрахани и от Казани надобно на них наступити, також де и Донским казакам готовым быти, а ныне еще в братстве дати сроку и их незадирати” [17, с. 42].

Історик також процитував відповідь царя Олексія Михайловича на прохання посланця Б. Хмельницького І. Іскри про прийняття його з військом Запорізьким у підданство (березень 1652 р.): “...поселиться им (черкасам) есть где, а податно им поселиться по рекам по Дону и по Медведице и прочим угожим и пространным местам” [17, с. 68].

Першовідкривач архіву Коша Нової Запорізької Січі А. Скальковський побіжно торкнувся генези донського козацтва [19, с. 70-73]. Хронологічно межею виникнення донської спільноти дослідник вважав початок XVI ст., а то й давніші часи, бо у 1500-1515 рр. як українське, так і донське козацтво, на його думку, виходять з ембріонального стану, і слід вести мову вже про “появу історичну і політичну у взаєминах з урядом, у вигляді війська, що вже виконувало певну службу і втілену у, так би мовити, общину” [19, с. 34]. Таким чином, початки донського козацтва за А. Скальковським, треба виводити принаймні з 80-90-х рр. XV ст. А. Скальковський твердо наполягав на практично одночасному зародженні запорізького та донського козацтва, або появи донського у стислім часі після українського. Однак, при зверненні до наявного корпусу джерел стає зрозуміло, що навіть українському козацтву на початку XVI ст. не був притаманний у повному обсязі той комплект властивостей, яким наділяв його А. Скальковський. А козацтво донське за найоптимістичніших прогнозів мало набути подібної суми характеристик хіба що під кінець XVI ст. [3, с. 38]. Досить сумнівне й інше твердження А. Скальковського - про тотожність донців і запорожців “щодо їхнього початку” [19, с. 31]. Разом з тим, А. Скальковський висловив важливу думку про причетність українських козаків до самоорганізації донців і створення Війська Донського, про те, що, донська громада “політично утворилася за запорізьким зразком і з тією ж метою” [19, с. 31]. Вірна здогадка А. Скальковського набуває тим більшого значення, що довго залишалася не вивченою в історіографії, доповнившись у 20-х рр. XX лише спорідненою тезою О. Гермайзе, що українське козацтво тяжіло до Дону, бо там теж “можна було доходити певних успіхів у розвитковій козацької організації” [20]. А, взагалі, відтіснивши на задвірки обидві ідеї,

у історіографії довгий час переважали загальні висловлювання типу кулішевого “з донськими козаками було у запорожців багато спільного” [21, с. 90.]. У кращому випадку велася мова про вплив українського козацтва на становлення донської вольниці, як це робив, наприклад, один з найретельніших дослідників історії Дону В. Сухоруков.

Надзвичайно точну оцінку Скальковському-історичу дала Н. Полонська-Василенко, яка в одній з своїх праць зазначила: «Заслуги А. Скальковського перед українською історіографією великі... Незважаючи на виключно сприятливі можливості для праці, А. Скальковський не дав об'єктивної картини життя Запоріжжя. Син свого часу, він був під впливом романтизму і крізь його призму розглядав усе, навіть архівні джерела. Був і другий «ідол» (за висловом Бекона), що його подолати не міг А. Скальковський: тяжка доба царського самодержавства часів Миколи I... Скальковський, високий російський урядовець, розглядав джерела з погляду російського націоналізму. Він бачив у Запоріжжі лише частину Російської імперії, а в козаках – вірних підданих царя, відданих російських патріотів. Україна, український патріотизм у його працях зникли без сліду. Оці дві концепції – романтичне тлумачення історії Запоріжжя та викладання її в прокрустово ложе миколаївської триєдиної формули – завів Скальковського у такі нетрі, з яких він не міг вийти” [7, 108].

Таким чином, у XVIII ст. були створені історичні праці, у яких вперше зроблено спробу показати українсько-донські стосунки зазначеного періоду.

У 20-40-х рр. XIX ст. розширився діапазон питань історії стосунків запорізьких і донських козаків, які цікавили дослідників. В. Сухоруков, В. Броневський, М. Маркевич, А. Скальковський розглядали у своїх працях не тільки участь запорожців у генезі донського козацтва, але і їхні спільні походи, подібність військової організації Запоріжжя та Дону, політику Б. Хмельницького щодо Війська Донського тощо. Утім, поодинокі узагальнення, зроблені дослідниками цього періоду, здебільшого не виходили за рамки загальних тез про спорідненість українських та донських козаків, давність зв'язків між ними і, особливо, – спільних морських походів. Один із перспективних напрямів дослідження – вивчення іноземної історіографії проблеми українсько-донських стосунків.

Література:

1. **Сватиков С. Г.** Россия и Дон (1549-1917) / С.Г. Сватиков. - Белград, 1924. - 275 с.;
2. **Кравченко В.** Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII - середина XIX ст.) / В. Кравченко. - Харків, 1996. - 296 с.

3. **Брехуненко В. А.** Стосунки українського козацтва з Доном / В. Брехуненко. - К.: Зап., 1998. - 328 с.
4. **Липатов А. В.** Славянское просвещение в общеевропейском контексте / А.В. Липатов // Литература эпохи формирования наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Просвещение. Национальное возрождение. - М., 1982. - С. 31-38.
5. **Мыльников А. С.** Культура и национальное самосознание народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху национального Возрождения / А.С. Мыльников // Советское славяноведение. - 1974. - № 1. - С. 73-84.
6. **Баер Г.** Краткое описание всех случаев, касающиеся Азова от создания города до возвращения оного под Российскую державу / Г. Баер. - СПб., 1738. - 97 с.
7. **Полонська-Василенко Н. Д.** Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина / Н. Д. Полонська-Василенко. - Мюнхен: Видання «Дніпрової хвилі», 1965. - Т. 1. - 397 с.
8. **Рігельман О. І.** Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків взагалі / О. І. Рігельман. - К., 1994. - 768 с.
9. **Татищев В. Н.** Лексикон Российской исторической, географической, политической и гражданский / В.Н. Татищев. - СПб., 1793. - С. 168-169.
10. **Болтин И. Н.** Примечания на древния и нынешния историю России Г. Леклерка / И.Н. Болтин. - СПб., 1788. - Т. 1. - 456 с.
11. История Русов или Малой России. - М., 1846. - 257 с.
12. **Ригельман А.** История или повествование о донских казаках / А. Ригельман. - М., 1846. - 567 с.
13. Сборник областного Войска Донского статистического комитета. - Новочеркасск, 1915. - 224 с.
14. **Сухоруков В. Д.** Историческое описание Земли Войска Донского / В.Д. Сухоруков. - Новочеркасск, 1867. - Т. 1. - 284 с.; Т. 2. - 267 с.
15. **Быкадоров И. Ф.** История казачества / И.Ф. Быкадоров И.Ф. - Прага, 1930. - Кн.1. - 284 с.
16. **Броневский В.** История Донского войска / В. Броневский. - СПб., 1834. - 402 с.
17. **Маркевич Н. А.** История Малороссии / Н.А. Маркевич. - М., 1842. - Т.1. - 516 с.
18. **Абаза К.** Казаки. Донцы, уральцы, кубанцы, терки / К. Абаза. - СПб., 1894. - 368 с.
19. **Скальковський А.** Історія Нової Січі або останнього коша Запорозького / А. Скальковський. - Дніпропетровськ, 1994. - 677 с.
20. **Гермайзе О.** Україна та Дін у XVII ст. / О. Гермайзе // Записки Київського інституту народної освіти. - К., 1928. - Кн.2. - С. 111-165.
21. **Кулиш П. А.** История воссоединения Руси / П.А. Кулиш. - М., 1877. - Т.1. - 326 с.